

(əvvəli qəzetin 17 və 23 yanvar 2026-cı il tarixli sayında)

İnoqamovun fikrinə, Tatarıstan nümayəndə heyəti formal bir razılıq nümayiş etdirsə də, praktik və prinsipial baxımdan latın əlifbasına qarşıdır. İslah edilmiş ərəb əlifbası ilə latın əlifbası arasında praktik baxımdan ciddi fərq yoxdur; hər ikisi müəyyən çətinliklər yaradır. Özbəkistan təcrübəsi göstərir ki, uşaqlar yeni əlifbada oxuyur, köhnə ərəb əlifbasını bilmir və yeni islah edilmiş ərəb əlifbasında da çətinlik çəkilir. Deməli, “latın əlifbasını qəbul etsək, kütlədən uzaq düşərlik” faktı əsaslı deyil, çünki reforma edilmiş ərəb əlifbası da eyni problemlərə malikdir. İnoqamov **latın əlifbasına qarşı çıxışın əsas səbəbinin formal etiraz və ya anlayış fərqi** olduğunu, praktiki üstünlük baxımından isə hər iki sistemin oxşar çətinliklər verdiyini vurğulayır.

Sultan Məcid Əfəndiyev latın əlifbasının təbiiyyəinə qarşı çıxanların arqumentlərinə öz fikrini bildirir. O göstərir ki, Avropanın qabaqcıl ölkələrində mürəkkəb struktura malik əlifbalar mövcuddur və bu heç bir halda həmin xalqların tərəqqisinə mane olmur, bu ölkələrdə texnika və elm sahəsindəki son təkmilləşdirmələrə baxmayaraq, köhnə nümunələr hələ də qorunur. Latına qarşı çıxanların ikinci arqumenti isə bütün çap olunmuş ədəbiyyatın və ərəb dili əsasında əldə olunan irsi materialların arxivə verilməsi, bütün kitabların yenidən çap olunması kimi ciddi nəticələrə işarə edir. Lakin islahatın böyük əhəmiyyətini nəzərə alsaq, xərclərin böyüklüyü heç vaxt tərəqqini dayandıra bilməz. Yeni türk əlifbasının təbiiyi köhnə əlifbadan istifadə imkanını məhdudlaşdırmır; latın əlifbası ilə yanaşı, ərəb əlifbası da istifadə edilə bilər. Məruzəçi Almaniyadakı mövcud durumu nümunə olaraq göstərir; orada həm alman, həm də qotik yazı üsulu olduğunu qeyd edir. Qotik əlifba texniki baxımdan ərəb əlifbası qədər mürəkkəbdir, lakin bu iki əlifba orada paralel şəkildə istifadə olunur. Tərəqqi yalnız ən müasir vasitələrdən istifadə edildikdə mümkündür. Əfəndiyev soruşur: Niyə latına qarşı xüsusi müqavimət göstərilir və bütün problemlər ona bağlanır? İslahatın əleyhdarları özü reformanı təbiiq etmək istəsə də, sinfi maraqlarına görə bu islahatın əleyhinə çıxırlar.

Daha sonra o, latın əlifbasının təbiiyi ilə Şərqdən uzaqlaşma arqumenti misal gətirilir. Bildirir ki, Şərq, fars və Əfqanıstan mədəni baxımdan bizdən geri qalıb, onlarla bərabərləşə bilmərik, irəliləməliyiç. Bu islahatı həyata keçirərək, digər Şərq xalqlarını da bu reformanı qəbul etməyə inandırma bilərik.

Latın əlifbasının təbiiyi, eyni zamanda, bizi klerikalizmdən azad edir. Ərəb əlifbasına əsaslanan oxu kitabları dində bağlıdır və ruhaniyyətin hakimiyyətini gücləndirir, bu isə kütlənin şüuruna mənfi təsir göstərir. Latın əlifbasının qəbul olunması isə dini hakimiyyətdən azad edir və mədəni tərəqqi üçün mühüm amildir. Ən vacib məqam budur ki, latın əlifbasının təbiiyi Avropa düşüncəsində müəyyən çevrilişə səbəb olacaq və onların bizzə münasibətini dəyişdirəcəkdir.

Sultan Məcid Əfəndiyev latın əlifbasına qarşı dəlilləri təhlil edərkən onlara qarşı bir neçə əsas fikir irəli sürür:

1. Əlifbanın mürəkkəbliyi və tərəqqi. Avropada mürəkkəb əlifbalar mövcuddur və bu xalqların inkişafına mane olmur. Ərəb əlifbasının mürəkkəbliyi tərəqqiyə əngəl yaratmamalıdır.

2. Tarixi materiallar və çap olunmuş ədəbiyyat. Latınlaşma köhnə ədəbiyyatı arxivləşdirməyə və yenidən çap etməyə mane olmur; hər iki əlifba paralel istifadə edilə bilər (Almaniya nümunəsi: latın və qotik əlifbaları).

3. Latın əlifbasına qarşı müqavimət. Əleyhdarların müqaviməti sinfi maraqlarla bağlıdır, şəxsi və ya texniki səbəblərlə deyil.

4. Şərqdən uzaqlaşma faktı. Latın əlifbasının təbiiyi Şərqdən fərqlənmək və geridə qalmış ölkələri arxada qoymaq üçün vacibdir; reformanın digər Şərq xalqları üçün nümunə olması mümkündür.

5. Klerikalizmdən azadlıq. Ərəb əlifbası dini hakimiyyəti gücləndirir; latın əlifbası isə kütlənin şüuruna dini təsiri azaldır və mədəni tərəqqi üçün şərait yaradır.

6. Avropa təsiri: Latın əlifbasının qəbul olunması Avropa düşüncəsi ilə yaxınlaşmanı təmin edir və onların bizzə münasibətini müsbət istiqamətə dəyişdirə bilər.

Əfəndiyevin əsas arqumenti budur ki, latın əlifbasının təbiiyi həm mədəni, həm də texniki baxımdan əhəmiyyətlidir; köhnə əlifbanın saxlanması mane olmur və tərəqqi üçün vacib bir addımdır.

Əhməd Baytursun qeyd edir ki, əlifbadan tələb olunan əsas xüsusiyyətlər səsi düzgün ötürmək və texniki baxımdan rahatlıqdır. Biz geri qalmış xalqıq və mədəni imkanlarımız məhduddur, bütün mədəni qüvvələrimizi və vasitələrimizi ən vacib işlərə – dərslərlərin hazırlanmasına yönəltmişik. Məsələn, tatar dilində müqayisəli və tam lüğət hazırlaya bilmirik, çünki bütün mədəni resurslarımız dərslərlərə sərf olunur. Bu baxımdan, Baytursun latın əlifbasının təbiiqini zəruri hesab etmir.

Əgər latın əlifbasını təbiiq edən xalqlar əvvəllər əlifbaya malik edildilərsə, bu, düzgün və məntiqlidir. Əgər zəif əlifbaya malik idilərsə, təbiiq də mənalıdır. Lakin əvvəllər rus əlifbasına malik olan xalqlar üçün latın əlifbasına keçid yalnız ikiqat xərclər və əmək deməkdir. Uşaqlar həm latın, həm də rus əlifbasını öyrənməli olacaqlar, bu isə öyrənməyi çətinləşdirir. Yeni əlifbanın təbiiyi yalnız bunu asanlaşdırdığı halda mənalıdır.

Baytursun vurğulayır ki, həm ərəb, həm də latın əlifbalarının müsbət və mənfi tərəfləri var. Ağıl ilə, mühakiməsiz yanaşsaq, rus əlifbasını qəbul etməliyiç. Əgər bu zərurət-

Türk xalqları hansı əlifbanı seçməlidir?

Ana dilimizin əlifba tarixindən

dirsə, latın əlifbasına ehtiyac yoxdur; latın əlifbasını qəbul etmək istəyənlər isə bunu edə bilərlər. Ərəb əlifbasının əsas çatışmazlığı onun görünüşü və notların yazılmasında ortıya çıxır, lakin əhalinin çoxu buna ehtiyac duymur.

Sağdan sola yazmanın göz üçün zərərli olduğu arqumenti də düzgün deyil: sağ əl ilə soldan sağa yazanda görmə yazı ilə birlikdə hərəkət edir və sağa meyl artıqca göz daha çox gərginləşir. Baytursun hesab edir ki, latın əlifbasının təbiiqi zamanı yalnız xarici tərəfi mənimsəmək kifayət deyil, Avropa mədəniyyətinə tam mənimsəmək üçün onu öz laboratoriyamızda işləməliyiç və biz bunu təbiiq edirik.

Baytursun yoldaşın yanaşması elmi baxımdan səmərəlidir, çünki əlifba bir mədəniyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, praktik kommunikasiya və təhsilən təməlidir. Baytursun qeyd etdiyi əvvəlki əlifbaya malik xalqlar üçün latın əlifbasına keçidin əlavə xərclər və əmək tələb etməsi məsələsi funksional və resurs yönümlü qiymətləndirmədir, bu da qlobal təhsil iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğundur. Bu yanaşma texniki rahatlığı ön plana çıxarır, lakin uzunmüddətli dil və mədəni inkişafın rolunu tam şəkildə nəzərə almır. Yeni yalnız funksional ölçü ilə qiymətləndirmək, strateji mədəni adaptasiyanı əhatə etmir. Onun arqumenti mədəni resursların məhdud olması səbəbindən latın əlifbasının təbiiqi zəruri deyil, əsas diqqət dərslərlər və tədris materiallarına yönəldilməlidir. Bu yanaşma praktiki baxımdan məntiqlidir, lakin əgər latın əlifbası uzunmüddətli olaraq beynəlxalq əlaqələrdə, texnologiya və elmi standartlarda əhəmiyyət daşıyırsa, resursların yalnız dərslərə yönəldilməsi mədəni və elmi inkişafı gecikdirə bilər.

Baytursun vurğuladığı kiçik amil öyrənmə yükünün nəzəri qiymətləndirilməsidir – uşaqlar həm latın, həm də rus əlifbasını öyrənməli olacaqlar. Psixoloji və pedaqoji tədqiqatlarla da təsdiqlənmişdir ki, çoxdilli və paralel əlifba sistemlərinin təbiiqi çoxsistemli öyrənmə yükü artırır və ilkin oxu sürəti azalır.

Mühazirəçinin sağdan sola yazının göz üçün zərərli, qırıq-qırıq və birləşmiş hərflərinin sürət baxımından fərqi olmadığı ilə bağlı iddiası vizual qavrama və yazı sürəti üzrə eksperimental tədqiqatlarla dəstəklənə bilər. Bu yanaşma əhəmiyyətlidir, çünki əlifbanın fizioloji tələbləri uzunmüddətli oxu və yazı performansına təsir göstərir. “Latın əlifbasının yalnız xarici forması deyil, mədəni laboratoriyada işlənməsinin vacibliyi” dedikdə, adaptasiya prinsiplinə işarə edir. Burada təkcə texniki öyrənmə yox, mədəni assimilyasiya və Avropa modelinin praktik təbiiqi nəzərdə tutulur. Bu yanaşma strateji baxımdan doğrudur və o, təkcə xarici adaptasiyanın yetərsiz olduğunu göstərir; yeni latın əlifbasının təbiiqi həm texniki, həm də mədəni sferanı əhatə etməlidir.

Elmi baxımdan Baytursunun mövqeyi praktik və funksional baxış üzərində qurulub, aşağıdakı aspektlərlə əsaslandırılır:

- Əlifbanın əsas funksiyası səsi ötürmək və oxuma-yazma rahatlığını təmin etməkdir.
- Məhdud mədəni resurslar və paralel əlifba sistemlərinin təbiiqi öyrənmə yükünü artırır.
- Sağdan sola yazmanın və qrafik variasiyaların oxu sürətinə və gözə təsiri minimaldır.
- Latın əlifbasının təbiiqi yalnız texniki mənimsəmədən ibarət deyil, mədəni laboratoriya şəraitində adaptasiya edilməlidir.

Baytursunun arqumentləri praktik, pedaqoji və mədəni-strateji baxışları balanslaşdırır.

Ayvazov köhnə ərəb əlifbasının geriliyinə qarşı çıxır, islah edilmiş ərəb əlifbasını isə zərərli və yarımcıq hesab edir. O bildirir ki, köklü islahat zəruridir və əgər yeni latın əlifbası mədəni inqilabımızı təmin edərsə, hamımız onu müdaxilə etmədən həyata keçirməliyiç. Ayvazov vurğulayır ki, həyat özü yeni hərəkəti əngəlləyənlər və islahatı həyata keçirməyə məcbur edə bilər.

Baytursun latın və ərəb əlifbalarının müqayisəsini aparmır. O bildirir ki, əlifba təcrübəyə tabe olmayan bir struktur deyil, sadəcə nitqin əsas elementlərini göstərən işarələr toplusudur. Əsas prinsip: elementləri nə qədər asan və tam ötürürsə, əlifba bir o qədər yaxşıdır, işarələrin sayı nə qədər azdırsa, əlifba bir o qədər səmərəlidir. Əlifba uğur-

suz olduqda dəyişiklik və ya yeni əlifbanın təbiiqi müzakirə oluna bilər. Hazırda bizim əlifbamız mövcuddur və buna görə başqa əlifbaya ehtiyac yoxdur. Əgər əlifbamız pis olsaydı, vəziyyət fərqli olardı, lakin heç kəs göstərməyib ki, latın əlifbasının xüsusi üstünlükləri var.

Ayvazov köhnə ərəb əlifbasının geriliyini tənqid edir və islah edilmiş ərəb əlifbasını yarımcıq və zərərli hesab edir. Onun arqumenti mədəni-strateji xarakter daşıyır. Ayvazov hesab edir ki, köklü islahat lazımdır və əgər latın əlifbası mədəni inqilabı təmin edə bilərsə, onu müdaxilə etmədən həyata keçirmək lazımdır. Ayvazov, fikirlərini yalnız texniki üstünlüklərlə deyil, mədəni modernləşmə və sosial transformasiya potensialına əsaslanır. Belə yanaşma məqsəd yönümlü reforma modelinə uyğundur – islahat yalnız texniki deyil, həm də mədəni və ictimai dəyişiklik vasitəsi olmalıdır.

O, latın və ərəb əlifbalarını müqayisə etmir, əsas diqqəti funksional ölçüyə yönəldir. Ona görə, əlifba nitqin əsas elementlərini göstərən işarələr toplusudur: elementləri nə qədər asan və tam ötürürsə, əlifba bir o qədər yaxşıdır, işarələrin sayı nə qədər az olarsa, əlifba bir o qədər səmərəlidir.

Ayvazovun mövqeyinə görə, mövcud əlifba funksional baxımdan yetərlidir və başqa əlifbaya ehtiyac yoxdur, çünki latın əlifbasının xüsusi üstünlükləri sübut olunmayıb. Texniki çatışmazlıqlara baxmayaraq, o, əlifba dəyişikliklərini mədəni və sosial transformasiya vasitəsi kimi qiymətləndirir. Bu yanaşma uzunmüddətli strategiya tələb etsə də, lakin radikal islahat ideyasını dəstəkləyir. Əlifbanın praqmatik və funksional ölçüsü üzərində dayanır və hazırkı əlifbanın yetərli olduğunu bildirir. Bu, qısamüddətli praktik yanaşma hesab olunur. O, ideya və strateji mədəni inkişafın perspektivinə yönəlişsə, Baytursun real praktik tələblərə və öyrənmə yükünə fokuslanır. Onların yanaşmaları bir-birini tam əvəz etmir, daha çox uzunmüddətli transformasiya və s. qısa müddətli səmərə dialogu kimi qiymətləndirilə bilər.

Barakov bildirir ki, yakutlar latın əlifbasının təbiiqi sahəsində zəngin təcrübəyə malikdirlər. Qurultaya öz hesabatlarını təqdim etməsələr də, bu məsələ ilə bağlı tezislərini vermişlər. Onlar üçün ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid məsələsi keçərlı deyil, çünki əvvəllər ərəb əlifbası təbiiq olunmayıb. Tarixin hökmü ilə Sibirin ən ucaq şimalında yaşadıqları üçün digər türk xalqları ilə əlaqələri kəsilib, dilləri bir-birinə uyğunluğunu bir qədər itirib. Ərəb əlifbası ilə birgə islam qəbul edilməyib. Buna görə də rus əlifbasından istifadə ediblər, onu yakut dilinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırdılar. İnqilabadək 4 növ yakut əlifbası mövcud idi. Bunlardan ikisi missiya məqsədli, ikisi isə əsasən, elmi yazılarda istifadə olunurdu. Onlardan biri akademik Belins tərəfindən hazırlamışdı və bu gün də yakut sözlərinin təsviri üçün istifadə olunur, yakut kitabları bu əlifba ilə çap olunub.

Yakut xalqı XVII əsrdə zorla rus dini ilə xristianlaşdırılmışdı. Burada bir yanlış anlaşılmanın qarşısını almaq üçün qeyd etmək lazımdır ki, türk xalqları ilə qarşılaşanda adlarımız İvan, Sergey, Vasilı olduğuna görə, adətən rus kimi qəbul olunurlar. Dillərinin digər türk dillərindən fərqli olmasına və Azərbaycan türkcəsini anlamamadıqlarına baxmayaraq, orta qə qə malikdirlər. Türkologiyaya böyük köməkə yanaşıq. Orfoqrafiya, terminologiya və əsasən əlifba məsələləri bütün türk dilləri üçün eyni əhəmiyyətə malikdir, o cümlədən yakut dili üçün də, çünki bu dil də digər türk dilləri ilə eyni qanunlara tabedir.

1917-ci ildən sonra yakut uşaqlarını məktəblərdə ana dilində öyrətmək ideyası önə çıxdı və bu zaman daha mükəmməl yeni əlifbanın yaradılması zərurəti yarandı. Bu ideya yakut dilçisi S.A.Novqorodov tərəfindən uğurla həyata keçirildi. O, yakut sözlərini təsvir etmək üçün beynəlxalq fonetik transkripsiyadan, əsasən latın hərflərindən istifadə etmişdi. Yazının stenoqrafik olması və yazı zamanı əl hərəkətlərinin çətinləşdirməmək üçün sətiüstü işarələrin loğv edilməsi əsas prinsip oldu. Onun tərtib etdiyi əlifbada, həmçinin bütün hərflər və durğu işarələri də yox idi. Bu, bütün türk dillərində hər cümlənin feillə bitməsi xüsusiyyətinə əsaslandırılmışdı. Bu əlifba ilə artıq səkkizinci ildir ki, yakut uşaqları təhsil alır və 1922-ci ildən – Yakut Respublikasının yarandığı gündən sa-

vadsızlıq aradan qaldırılmışdı. Bu əlifbanın yayılması yerlərdə böyük maraqla qarşılandı, bir sıra dərslərlər, jurnallar, qəzetlər dərc olundu. Bununla yanaşı, iki əsas çatışmazlıq var: böyük hərflərin və durğu işarələrinin olmaması praktik narahatlıqlar yaratmışdı. Bu məsələ bir sıra icaslarda və konfranslarda müzakirə olunmuşdu və yekdilliklə bu iki qaydanın bərpa edilməsinə qərar verilmişdi. Bundan başqa, bir sıra texniki düzəlişlər də mövcuddur. Ümid edirlər ki, bundan sonra bütün türk dilləri üçün, o cümlədən yakut dili üçün uyğun bir əlifba yaradılacaq.

Barakovun fikrinə, tarixi baxımdan yakutlar Sibir ərazisinin uzaq şimalında yerləşdikləri üçün digər türk xalqları ilə əlaqələri zəif olub, dil və mədəniyyət baxımından müəyyən fərqliliklər yaranıb. XVII əsrdə zorla xristianlaşdırılmaları və rus dili ilə integrasiya prosesi onların əlifba tarixini xüsusi bir çərçivəyə salıb. Yakutların latın əlifbasına keçidi, təbii tarixi şərait və mövcud sosial-mədəni struktur nəticəsində daha səmərəli olmuşdur. Bu coğrafi izolyasiya, mədəni fərqlilik, texniki ehtiyacların birgə təsirinə göstərir.

Novqorodovun əlifbası stenoqrafik prinsiplərə əsaslanır, yəni sözləri əl qaldırmadan yazmaq mümkündür; sətiüstü və durğu işarələri əvvəlcə mövcud deyildi. Latın hərflərindən istifadə fonetik transkripsiya üçün əsas götürülüb, böyük hərflərin olmaması isə cümlə sonunu feillə müəyyən etmək strategiyası ilə kompensasiya edilib. Bu əlifba ilə təhsil 8 ildir ki, davam edir və savadsızlıq problemi minimuma endirilib. Yakutlar üçün latın əlifbası praktik və fonetik səmərəlilik baxımından uğurlu olmuşdur. Əlifba həm tədris prosesi, həm də savadlılıq üçün effektivliyi təsdiqlənmişdir.

Əsas çatışmazlıqlar böyük hərflərin və durğu işarələrinin olmamasıdır. Bu problemlər konfranslarda müzakirə olunub və yekdilliklə bərpasına dair qərar qəbul edilib, digər texniki düzəlişlər də təbiiq edilib və daha geniş istifadə imkanları yaradılıb. Latın əlifbasının təbiiqi təkcə yeni hərflərin qəbulunu deyil, həm də təcrübə əsasında texniki tənzimləmə və adaptasiya prosesini tələb edir. Bu, hər yeni əlifbanın təkmilləşdirilməsinin qaçılmaz olduğunu göstərir.

Təcrübə göstərir ki, latın əlifbası əvvəlki əlifba ilə bağlı tarixi yük olmadan təbiiq edildikdə səmərəli olur. Məqsəd türk dilləri üçün vahid əlifbanın yaradılmasıdır və yakut əlifbasının təmsalında bunun praktik modeli təqdim edilir. Bu təcrübə digər türk xalqları üçün strateji tövsiyə kimi qiymətləndirilə bilər.

Tinstanov təəssüf edir ki, türkcə başa düşməyər və professor Çobanzadənin çıxışında islahatları dəstəkləyib-dəstəkləmədiyini bilmir. O əlavə edir ki, ərəb hərflərindəki nöqtələr bizim dil xüsusiyyətlərinə uyğun deyil. Əsas etirazlardan biri belədir ki, xalqımız cahıl və mövhumatçıdır, yeni əlifba kütlələr arasında etiraz yarada bilər. Tinstanov soruşur: niyə rus əlifbasını tam qəbul etməyək, xüsusən ki, biz hər gün rus mədəniyyəti və ruslarla təmasdayıq, yeni əlifba əhali arasında siyasi narazılıq yarada bilər.

Tinstanov qeyd edir ki, ərəb əlifbasındakı nöqtələr türk dillərinin (və konkret halda Tinstanovun təmsil etdiyi qırğız xalqının fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun deyil. Bu, fonemlərin düzgün ötürülməməsi və oxuma prosesində çətinlik yaradır. Əlifba yalnız mədəni və tarixi baxımdan deyil, fonetik səmərəlilik baxımından da qiymətləndirilməlidir. Ərəb əlifbası bu baxımdan uyğunsuzdur.

O, etiraz edir ki, xalq cahıl və fanatikdir, bu da yeni əlifbanın kütlələr arasında etirazla qarşılanma riskini artırır. Bu arqument sosial adaptasiya və islahatın qəbul olunması məsələsinə toxunur. Hər hansı əlifba islahatı yalnız texniki baxımdan səmərəli olmaqla kifayətlənməməli, həm də sosial mühit və əhali psixologiyasına uyğun olmalıdır.

Tinstanov sual edir: niyə rus əlifbasını tam qəbul etməyək? Vurğulayır ki, hər gün rus mədəniyyəti ilə təmas mövcuddur, buna görə latın və ya yeni əlifba təbiiqi siyasi və sosial narazılıq yarada bilər. Bu arqument praktik və strateji yanaşmadır: mövcud əlifba ilə mədəni və təhsil əlaqələrinin qorunması prioritet ola bilər. Rus əlifbasının təbiiqi, həm texniki səmərəlilik, həm də sosial integrasiya baxımından mümkün kompromis variantı kimi qiymətləndirilə bilər.

Tinstanovun gətirdiyi arqumentlər fonetik uyğunsuzluq, sosial narazılıq riski, mövcud mədəni təmasların qorunması üzərində qurulub. Onun mövqeyi göstərir ki, əlifba islahatı yalnız texniki və mədəni səmərəliliyə əsaslanmamalıdır, həm də sosial adaptasiya və siyasi riskləri nəzərə almalıdır. Digər müəlliflərin (Ayvazov, Baytursun, Barakov) arqumentləri ilə müqayisədə, Tinstanov daha çox praktik və siyasi-mədəni reallıqları ön plana çəkir.

Ulbaşov qeyd edir ki, bəlkə xalqı inqilabadək öz yazısına malik deyildi, yalnız savadlı mollalar və zadəganlar yazı bilirdi. İnqilabdan sonra rus hərfləri ilə öz yazımızı yaratmağa başladıq və bunun nəticəsində bir əlifba tərtib olundu. Daha sonra latın əlifbası nəzərdən keçirildi və bu şrift artıq bizdə təbiiq olunur və məktəblərdə öyrədilir. Ulbaşov vurğulayır ki, indi mədəni və iqtisadi səhərlər-

də qələbə qazanmaq vacibdir və bu qələbə üçün düzgün yol seçilməlidir.

Ulbaşovun məruzəsi xalqların savadlanmaması, yazı sisteminin yaradılması və mədəni modernləşmə məsələlərini əhatə edir. Xüsusilə Şimali Qafqaz xalqları üçün xarakterik olan əlifba quruculuğu problemi mövzusunun əsasını təşkil edir. Mətn üç əsas tezis üzərində qurulub: a) inqilabadək yazısı olmayan xalqın ümumi savad səviyyəsi, yazının bir təbəqənin (mollalar və zadəganlar) inhisarında qalması kimi arqumentlər ilə əsaslandırılır. Burada “yazının olmaması” faktiki olaraq standartlaşdırılmış milli əlifbanın olmaması kimi başa düşülməlidir. Çünki dini və ya qeyri-rəsmi yazı praktikalarının mövcudluğu inkar edilmir; b) inqilabdan sonra yazının yaradılması sürətli savadlanma ehtiyacı və texniki, çap imkanlarının rus qrafikasına uyğun olması ilə izah oluna bilər. Ardınca latın əlifbasına keçid qeyd olunur. Bu, 1920–30-cu illərdə SSRİ-də həyata keçirilən latınlaşdırma siyasəti ilə tam uyğunluq təşkil edir. Mətn latın qrafikasının artıq təbiiq edildiyini və məktəblərdə tədris olunduğunu vurğulamaqla bu prosesi irəliləyiş və normallaşma kimi təqdim edir; c) mədəni və iqtisadi “qələbə” ideyası artıq texniki əlifba məsələsindən kənara çıxaraq ideoloji məqsəd daşıyır: savadlanma, maarifləndirmə, istehsal münasibətlərinə integrasiya kimi sovet modernləşmə hədəflərini simvolizə edir. “Düzgün dil tapılmalıdır” ifadəsi isə əlifba islahatını sadəcə texniki vasitə yox, strateji inkişaf aləti kimi təqdim edir. Əlifba islahatını mədəni tərəqqinin əsas şortı kimi ideallaşdırır.

Kosiyev bildirir ki, Kalmık bölgəsində əlifba məsələsi 8–9 il əvvəl qaldırılmışdı. Avropa xalqları soldan sağa yazır, siz sağdan sola, kalmıqlar isə yuxarıdan aşağı yazırdı. Köhnə yazı əlverişli olmasa da, uyğun olaraq yeni əlifba qəbul edilməyə qərar verildi. Latın deyil, rus əlifbası təbiiq olundu və rus dilində olmayan səslər üçün xüsusi işarələr əlavə edildi.

Bəzi şəxslər qeyd edirdilər ki, rus əlifbasını qəbul etmək olmaz, çünki bu əlifba xalqımıza əvvəl zülm edən, həm işçi, həm də hökumət vasitəsilə təbiiq olunmuşdur. Lakin biz onu qəbul etdik və əhali də dəstək oldu. Bunun əsas səbəbi odur ki, rus əhalisi arasında yaşayırıq və lazımlı olan bilikləri yalnız ruslardan alırıq. Beləliklə, iki məqsədə nail olduq: məktəblərdə ilk il ana dilində təhsil verilir, uşaqlar birinci ilə rus əlifbasını öyrənir, ikinci ildə isə rus dilini mənimsəyir və artıq oxuya bilirlər.

Kosiyev özü türk dilini bilmədiyini qeyd edir. Yazının məqsədi biliklərin əldə edilməsinə xidmət etməlidir; ən rahat və asan mənimənsilə bilən yazı seçilməlidir. Əgər köhnə ərəb əlifbası çoxlarının, hətta professorların elmi və nəzəri yanaşmalarına görə yarasızdırsa, onu yeni yazı ilə əvəz etmək lazımdır. Bu halda latın əlifbası qəbul edilərsə, xalq üçün lazım olan bütün biliklərin mənimsənilməsi daha asan olacaq

Kosiyevin çıxışı praktik-mədəni nümunələrlə siyasi-legitimləşdirdi diskursu birləşdirir. O, fərqli yazı istiqamətlərini (soldan sağa, sağdan sola, yuxarıdan aşağı) sadalayaraq köhnə kalmık yazısının texniki cəhətdən əlverişsiz yazı kimi təqdim edir. Bu müqayisə yazının mədəni deyil, praktik alət olduğu fikrini bir daha təsdiqləyir, yazının tarixi-mədəni dəyəri kənara qoyularaq, onun funksional səmərəliliyi əsas meyar kimi irəli sürülür.

Mətnin mühüm hissəsi rus əlifbasının qəbuluna yönəlmis etirazlara cavab xarakteri daşıyır. Etiraz edənlərin arqumenti rus əlifbasının tarixi zülm simvolu olması qeyd olunsada, dərhal neytrallaşdırılır. Kosiyev bu etirazı sosial reallıq (“rus əhalisi arasında yaşayırıq”), praktik bilik ehtiyacı (“bilikləri ruslardan alırıq”) ilə əvəz edir. Onun təqdim etdiyi təhsil modeli strateji baxımdan diqqətləyiçdir: birinci il – ana dili + rus qrafikası; ikinci il – rus dili + oxu bacarığı. Bu model ana dilinin formal qorunmasını, paralel şəkildə rus dilinə sürətli integrasiyanı təmin edir. Beləliklə, milli identitlik keçid mərhələsi kimi saxlanılır, uzunmüddətli məqsəd isə rusdilli savadlanmadır.

Kosiyev özünün türk dilini bilmədiyini açıq etiraf edir, onun milli-filoloji mübahisələrdən kənər olduğunu, mövqeyinin texnokratik xarakter daşıdığını göstərir. Yazı məsələsi dil ailələri və mədəni yaxınlıq əsasında deyil, bilik əldə etmə effektivliyi əsasında dəyərləndirilir. Ərəb əlifbası çıxışda yarasız, elm və nəzəriyyə baxımından zəif kimi təqdim olunur – qərar ideoloji xarakter daşısa da, elmi zərurət kimi göstərilir. Maraqlı cəhət isə təcrübədə rus əlifbası müdafiə olunsada da, nəticə olaraq latın əlifbasının “daha asan bilik mənimsətdiyi”ni etiraf edir. Bu ziddiyyət göstərir ki, latın əlifbası ideal model kimi qəbul olunur, rus əlifbası isə mövcud siyasi-reallıq kompromisidir. O, yazını mədəni irs yox, instrumental vasitə kimi təqdim edir, milli travmaları praktiklik adı altında neytrallaşdırır, maarifləndirməni rusdilli bilik sisteminə integrasiya ilə eyniləşdirir. Əlbəttə, çıxış tarixi mənbə kimi çox dəyərlidir, lakin neytral dilçilik və ya pedaqoji mətn deyil, açıq şəkildə assimilyasiya yönümlü modernləşmə modelini əsaslandırır. Kosiyevin mətnində əlifba məsələsi üç mərhələli sxemlə təqdim olunur: köhnə yazı (yarasız) – rus əlifbası (praktik məcburiyyət) – latın əlifbası (ideal imkan). Bu, sovet əlifba siyasətində tez-tez rast gəlinən realliğı – idealizm gərginliyini aydın şəkildə əks etdirir.

(ardı var)

Nadir MƏMMƏDLİ,
AMEA Nəsimi adına
Dilçilik İnstitutunun direktoru,
filologiya elmləri doktoru, professor